

NAGİHAN DOĞAN
Dinin İktidarı İktidarın Dini

NAGİHAN DOĞAN 1980 Ankara doğumlu. Lisans, yüksek lisans ve doktorasını Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü'nde tamamladı. Aynı bölümde Ortaçağ İslâm tarih ve kültürü üzerine dersler veriyor.

İletişim Yayınları 3066 • Araştırma-İnceleme Dizisi 502

ISBN-13: 978-975-05-3177-4

© 2021 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2021, İstanbul

EDITÖR Tanıl Bora

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Cihangir Aytuğ

KAPAKTAKI ÇİZİM El-Memun haritası

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DIZİN Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası • SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit • SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

NAGİHAN DOĞAN

Dinin İktidarı İktidarın Dini

Hilafet, Siyaset ve İslâm

(750-833)

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	7
KISALTMALAR	9
NOT	10
KRONOLOJİ	11
ŞECERE	14
Giriş	17
BİRİNCİ BÖLÜM	
ED-DA'VETÜ'L-'ABBÂSİYYE: EHL-İ BEYTİN İMAMETİNE ÇAĞRI	23
İKİNCİ BÖLÜM	
İHTİLAL SONRASI Şİİ MUHALEFET VE MEŞRUIYET TARTIŞMALARI	43
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
EMEVİ GEÇMİŞİNE YAKLAŞIMLAR	83
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
Şİİ İMAM ALİ ER-RİZÂ'NIN VELİAHTLIĞI VE BAĞDAT MUHALEFETİ	105
BEŞİNCİ BÖLÜM	
HALİFE VE HİLAFET	139

ALTINCI BÖLÜM

HİLAFETİN DİNSELLİĞİ BAĞLAMINDA

EMEVİLERDEN ABBASİLERE GEÇİŞ.....177

YEDİNCİ BÖLÜM

KÂFİRLER, ZİMMİLER VE ZINDIKLAR.....193

SEKİZİNCİ BÖLÜM

“YASAMA” VE YARGI.....217

DOKUZUNCU BÖLÜM

ULEMA İLE İLİŞKİLER.....249

ONUNCU BÖLÜM

MİHNE: EHL-İ HADİSİN BÜYÜK İMTİHANI.....275

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....305

KAYNAKÇA.....311

DİZİN.....330

TEŞEKKÜR

Elinizdeki kitap Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Ahmet Yaşar Ocak'ın danışmanlığında tamamlanmış doktora tezinin çeşitli eklemelerle genişletilmiş halidir. Çalışmanın şekillenişinde en önemli katkı kıymetli hocama aittir. Sunduğu ve bugün de devam eden teşvik ve desteği, doktora danışmanlığından çok daha geriye dayanmaktadır. Nitekim kendisi beni, başlangıçta akademik bir çalışma alanı olarak karmaşık ve kendime uzak bulduğum, ama bugün içinde gezinmekten çok keyif aldığım ve “iyi ki” dediğim bir tarihsel süreçle tanıştırdı. Belki de her şeyden çok bunun için kendisine müteşekkirim.

Hocalarım Mehmet Öz, Rüya Kılıç, Nahide Bozkurt, M. Hulusi Lekesiz, bu çalışmayı kaleme alırken karşılaştığım sorunlarla yakından alakadar oldular, metni büyük bir titizlikle okuyup değerlendirdiler ve çeşitli katkılarda bulundular. Bu zor ve uzun süreçte nezaket, ilgi ve rehberlikleri için kendilerine ne kadar teşekkür etsem azdır.

Çiğdem Balım Harding, John Walbridge, Asma Afsaruddin ve Zeynep Istrabadi'ye misafir araştırmacı olarak bulunduğum Indiana Üniversitesi, Yakın Doğu Dilleri ve Kültürleri Bölümü'ndeki nazik davetleri, yardımları ve yönlendiricilikleri için çok şey borçluyum. İyâz el-Kütübî, bir doktora öğren-

cisi ve eğitimci olarak yapacak onca işi olmasına rağmen sorularına saatlerce zaman ayırdı, ulaşamadığım kaynakları temin etti. Kahire Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Atiyye el-Kûsî, Mısır'da bulunduğum süre zarfında bana gönüllü olarak akademik danışmanlık yaptı. Aynı zaman dilimi içinde Hamza Nassar ve Zehra Behzad Musa değerli vakitlerini ayırarak çalışmayla ilgili çok sayıda problemin üstesinden gelmeme yardımcı oldular. Hale el-Hamad, Ömer Ukâşe ve Velid es-Sayed birer Arapça eğitmeni olarak yazarı bu konuyu çalışmaya hazır hale getirdiler. Her birine çok teşekkür ederim. Dostlarım İclal Arslan, Merve Jendi, Emel Gourou, Filiz Yaşar Keskin, Emine Tuba Yıldırım ve Ayşe Elmalı'ya, sevgili kardeşim İhsan'a, ricalarını geri çevirmedikleri, yardım ve ilgilerini esirgemedikleri için müteşekkirim. Beni dil bursiyeri olarak ağırlayan Qalam wa Lawh Center for Arabic Studies'in müdür ve eğitmenlerine çok teşekkür ediyorum. Hocam Oktay Özel'e tezin kitaplaşması konusunda beni cesaretlendirdiği için, meslektaşım Fuat Dündar'a değerli katkıları ve rehberliği için teşekkürü borç biliyorum.

Ve elbette sevgili annem Çimen ve sevgili babam Yılmaz... Tüm bu süreçte tam bir sabır, fedakârlık ve anlayış örneği sergilediler. Sevgi ve ilgileri hep üzerimde oldu. Her ikisine de sonsuz teşekkürler.

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	adı geçen eser
bkz.	bakınız
byy.	basım yeri yok
.	Çoğulu
ev.	Çeviren
dn.	dipnot
hd.	hükümdarlık dönemi
İng.	İngilizce/İngilizceye
nşr.	neşreden
örn.	örneğin
özl.	özellikle
t.	tekili
ty.	tarih yok
vd.	ve devamı

NOT

Kaynakçada, birincil kaynaklar bölümünde yer alan bazı müelliflerin isimlerinin önünde yer alan Arapça “el” takısı, metin ve dipnotlarda gösterilmemiştir. Ali, Ömer, Musa, Abdullah gibi Türkçede yaygın olarak bilinen ve kullanılan Arapça isimlerde ve yine Türkçede yaygın şekilde kullanılan Arapça kökenli kelimelerde okuma kolaylığı açısından transliterasyon kurallarına uyulmamıştır. Bunların dışındaki Arapça özel isim, eser adları ve terimlerde sadece ayn harfi ve uzun sesliler gösterilmiştir. Kur’ân ayetlerinin tercümesi verilirken başta Diyanet İşleri Başkanlığı’nınki olmak üzere bazı meallerden istifade edilmiştir.

KRONOLOJİ¹

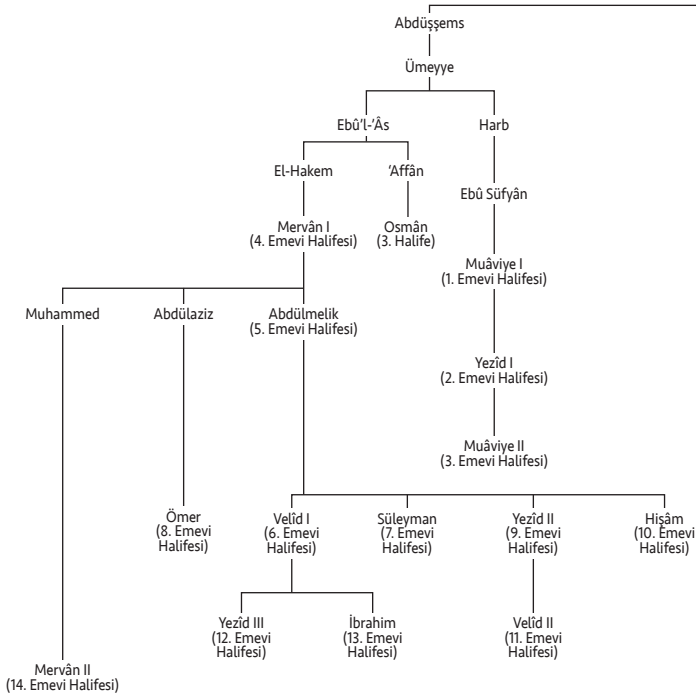
100/718-719	Emevilere karşı Hâşimiyye propagandasının başlaması.
120/738	Nasr b. Seyyâr'ın Horasan valisi tayin edilmesi.
122/740	Ali b. Ebî Tâlib'in torunu Zeyd b. Ali'nin Emevilere karşı ayaklanması ve öldürülmesi.
125/743	Yahya b. Zeyd b. Ali'nin Emeviler tarafından öldürülmesi; Muhammed b. Ali'nin ölmesi ve Abbasi ailesinde liderliğin oğlu İbrahim'e geçmesi.
127/744	Son Emevi halifesi Mervân b. Muhammed'in iktidara gelmesi.
128/745	İbrahim b. Muhammed'in Ebû Müslim'i Horasan'a göndermesi.
129/747	Abbasi ihtilal hareketinde açık propaganda döneminin başlaması.
132/749	İbrahim b. Muhammed'in Mervan b. Muhammed tarafından tutuklanması ve öldürülmesi; Abbasi hareketinde liderliğin İbrahim'den sonra kardeşi Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'a geçmesi; Ebû'l-Abbâs'ın halife oluşu ve Abbasi hilafetinin kuruluşu.

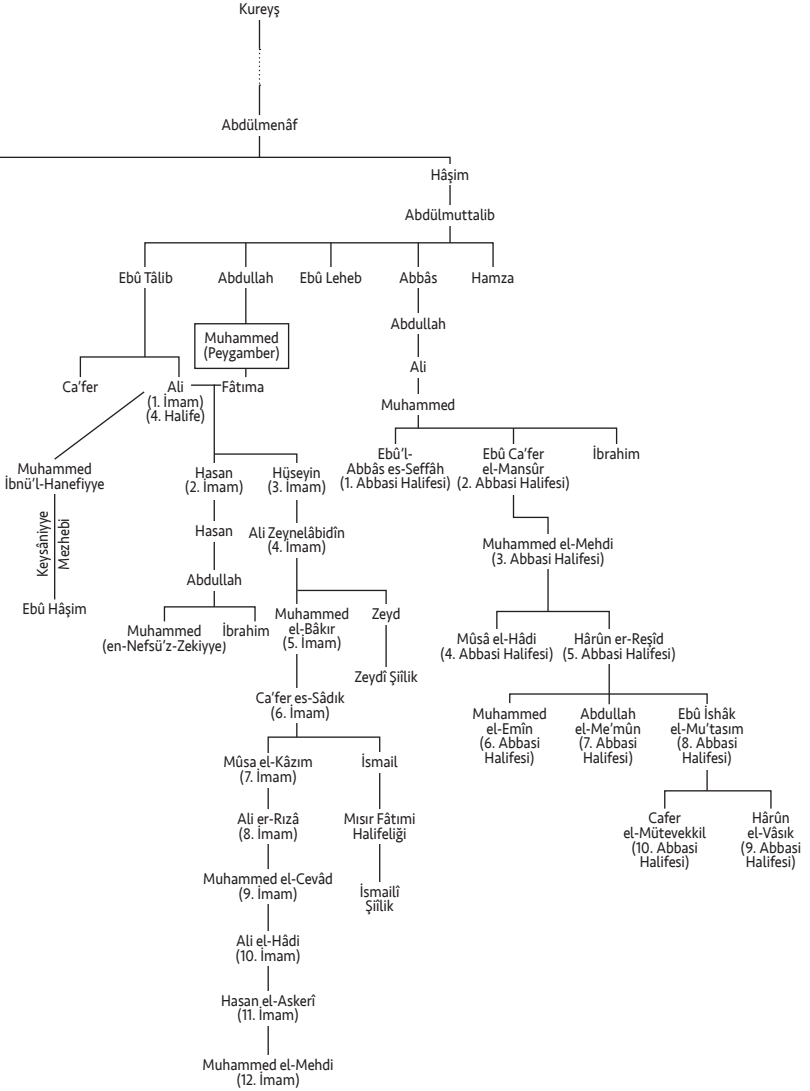
1 *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* ve H. U. Rahman, *A Chronology of Islamic History 570-1000 CE.*, G. K. Hall&Co., Boston, 1989.

- 132/750 Zap (Zâb) savaşında Emevi ordusunun yenilmesi ve Emevi hilafetinin yıkılması; Mervân b. Muhammed'in Abbasilerce öldürülmesi.
- 136/754 Seffâh'ın ölümü ve Ebû Ca'fer el-Mansûr'un halife olması; Mansûr'un amcası Abdullah b. Ali'nin isyan etmesi.
- 137/755 Mansûr'un Ebû Müslim'i öldürtmesi.
- 141/759 Râvendiyeye'nin cezalandırılması.
- 145/762 Muhammed b. Abdullah'ın (en-Nefsû'z-Zekiyye) isyan etmesi ve öldürülmesi; Bağdat şehrinin kuruluşu.
- 147/764 Mansûr'un İsa b. Musa'yı veliahtlıktan uzaklaştırıp oğlu Muhammed el-Mehdi'yi veliaht tayin etmesi.
- 158/775 Mansûr'un ölümü ve Mehdi'nin halife olması.
- 160/777 İsa b. Musa'nın ikinci kez veliahtlıktan uzaklaştırılması ve Musa el-Hâdi'nin veliaht tayin edilmesi.
- 169/785 Mehdi'nin ölümü ve oğlu Hâdi'nin halife olması.
- 169/786 Hüseyin b. Ali b. Hasan (Sâhibu'l-Fah) isyanı.
- 170/786 Hâdi'nin ölümü ve kardeşi Hârûn er-Reşîd'in halife olması.
- 175/792 Hârûn'un, oğlu Muhammed el-Emîn'i veliaht tayin etmesi.
- 176/792-793 Yahya b. Abdullah b. Hasan isyanı.
- 182/798-799 Hârûn'un, diğer oğlu Abdullah el-Me'mûn'u Emîn'den sonra ikinci veliaht tayin etmesi.
- 186/802 Hârûn'un, veliahtlık silsilesine dair sözleşme hazırlatıp Kâbe duvarına asturması ve iki oğlundan sözleşmeye sadık kalacaklarına dair söz alması.
- 187/803 Hârûn'un Bermekileri devlet işlerinden uzaklaştırıp cezalandırması.
- 193/809 Hârûn'un ölümü ve Emîn'in halife olması.
- 195/810 Emîn'in kardeşi ile olan muahedesini bozması ve kendi oğlunu veliaht tayin etmesi.

- 195-197/811-813 Emîn ile Me'mûn arasındaki iç savaş.
- 198/813 Tâhir b. Hüseyin'in Bağdat şehrini kuşatması; Emîn'in öldürülmesi ve Me'mûn'un halife olması; Hasan b. Sehl'in Irak valisi tayin edilmesi.
- 199/815: İbn Tabâtabâ isyanı.
- 200/815-816 Bağdat halkının Hasan b. Sehl'e karşı ayaklanmaları.
- 201/816 Mansûr b. Mehdi'nin Bağdat'ta emirlik görevine getirilmesi.
- 201/817 Me'mûn'un Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etmesi.
- 202/817 Bağdat halkının Me'mûn'un halifeligini tanımadığını duyurarak amcası İbrahim b. Mehdi'ye biat etmesi.
- 202/818 Me'mûn'un Bağdat'a dönme kararı alması; Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl'in öldürülmesi.
- 203/819 Ali er-Rızâ'nın ölümü.
- 204/819 Me'mûn'un Bağdat'a girmesi.
- 212/827 Me'mûn'un Kur'ân'ın yaratılmışlığı doktrinini ve Ali b. Ebî Tâlib'in Peygamber'den sonraki en üstün ve en faziletli kişi olduğunu ilan etmesi.
- 218/833 Mihnenin ilan edilişi ve Me'mûn'un ölümü.

ŞECERE

GİRİŞ

Tarih boyunca bürokratik ve siyasî örgütlenmeye sahip hemen her toplumda din ile siyaset çeşitli şekillerde ilişkilendirilmiştir. Bunun en önemli nedeni, dinin insan yaşamını düzenleme ve yönlendirme özelliğiyle siyasî cemaat ve hizipler için oluşturduğu çekiciliktir. Bu olgu bilhassa İslâm dünyası için geçerlidir; zira Müslüman toplumlar, dinî alan ile siyasî alan arasında ayırım yapma konusunda daha az istekli görünürler. Seküler toplumlarla kıyaslandığında, bugün İslâm dünyasında geçmişte olduğu gibi dine siyasî anlamlar yüklenmesi, siyasî argümanlara sahip dinî cemaatlerin ya da dinî argümanlara sahip siyasî cemaatlerin oluşması, sosyo-politik hareketlerin dinî bir hüviyetle tezahür etmesi, siyasî mücadelelerin din adına yapılan savaşlar görünümünde cereyan etmesi çok daha olağan şeylerdir. İslâm siyaset kültür ve düşüncesi görece yavaş sayılabilecek bir evrim süreci geçirmiş ve bu alandaki tarihsel miras canlılığını şaşırtıcı şekilde muhafaza etmiştir. Yapılan siyasî tartışmaların ve mevcut sorunları çözüme kavuşturmaya yönelik projelerin, geleneksel kavramlardan –devlet yerine hilafet, millet yerine ümmet, savaş yerine cihat, hukuk yerine şeriat– vazgeçmediğini müşahede etmek zor değildir.

İslâm toplumlarındaki güçlü kültürel ve düşünsel devamlı-

lık, pek çok durumda tarihçi ve araştırmacıları İslâm tarihinin erken yüzyıllarına kadar geri götürür. Özellikle bugün hararetili tartışmalara sebep olan cihat, siyasi liderlik ve mezhep çatışmaları gibi konular, İslâm tarihinin en erken dönemlerine yönelik entelektüel bir merak gerektirir. Örneğin İslâm toplumunda Sünnî-Şii bölünmesinin kökenleri, Peygamber'in vefatı ile birlikte ortaya çıkan meşru liderlik/halifelik tartışmalarına kadar geri gider. Tarih boyunca İslâm toplumlarında din ve siyasetin neden bu kadar iç içe olduğu ya da savaşa neden bu kadar kutsal anlamlar atfedildiği sorularına cevap vermek için de o dönemlere, hatta çok daha geriye dönmek gerekir.

İslâm tarihinin ilk yüzyılları üzerine çalışmayı gerekli ve anlamlı kılan başka bir unsur, Müslüman devletlerin demokrasi, laiklik, ulusçuluk gibi modern siyasi ideolojilere uyum sorununu tarihsel ve sosyolojik olgulardan çok bir inanç sistemi olarak İslâm'ın doğası ile ilişkilendirme hatasına düşülmesidir. M. Arkoun'un deyişiyle,

İslâm'ı öğretisel ve tarihsel açıdan kabul edilemez bir özgülük içine hapsedme eğilimi kendini fazlaca hissettirmektedir. Bunun yanında tüm İslâmî düşüncenin *tarihselleştirilmesi* gerekirken, İslâm'ın "değerleri" tözleştirilmekte, kutsallaştırılmakta, dolayısıyla tarihsel ve sosyolojik koşullanmalardan koparılmaktadır.¹

Gerçekten de bugün üzerine yaygın şekilde din etiketi yapıştirılan birçok düşünce, gelenek ve teori, öğretiyile değil ancak tarihsel olgularla izah edilebilir. Örneğin klasik İslâm yazımında din ve devlet ikiz kardeşler olarak betimlenmiş, hilafet temeli Kur'ân ve sünnete dayanan dinî bir kurum olarak tanımlanmış, adil olmasa bile yöneticiye itaat dinî bir vazife adedilmiştir. Burada hem temel İslâmî kaynakların nasıl algılandığı ve yorumlandığından çok gerçekte ne söylediği –ya da aslında ne söylemediği– üzerinde durulmalı hem de teori ile uygulama arasındaki zıtlığa dikkat çekilmelidir. Din ve devletin ikiz

1 Muhammad Arkoun, *İslâm Üzerine Düşünceler*, çev. Hakan Yücel, Metis Yay., İstanbul 1999, s. 134.

kardeşler olması ne Kur'ânî bir tasvir ne de var olan gerçekliğin izahıdır. Bu, gerçek hayatta karşılığı olmayan ya da sınırlı bir karşılığı olan bir temenniden ibarettir. Ama N. Ayubi'nin sözleriyle, “kurgu ... tekrarlandıkça daha sonraki kuşaklara sadece arzulanması gereken bir ideali değil, var olduğuna inanılan bir gerçekliği ifade etmeye,” başlamıştır.² Benzer şekilde, geçerliliğini ve kutsiyetini temel İslâmî kaynaklardan alan ideal devlet şekli olarak gösterilen hilafet aslında beşerî ve tarihsel bir müesseseden fazlası değildir. Ne temel İslâmî kaynaklar yeryüzünde tanrısal düzenin garantörü olarak hilafetten söz etmiş ne de din ile siyaset klasik İslâm yazınında sunulduğu kadar iç içe olmuştur. Siyasetin; Kur'ân ve sünnetin, hakkında açık ve bağlayıcı kurallar (*nass*) koymadığı ve bu yüzden Müslümanların içtihadına terk edilmiş bir alan olduğu çok açıktır. Bu bakımdan, İslâm toplumlarında din-siyaset ya da din-iktidar ilişkisi, sadece teolojinin değil aynı zamanda ve hatta daha çok tarihin konusudur. Elbette İslâm toplumlarını konu alan tarihsel araştırmalarda bir din olarak İslâm'ın iyi analiz edilmesi şarttır. Çünkü araştırmacı, sadece siyaset değil Müslüman toplumların tarihsel serüvenini incelerken nereye odaklanırsa odaklansın orada muhakkak İslâm'dan bir şeyler görür. Dolayısıyla İslâm üzerine okumalar yapmadan bu coğrafyaya dair sağlıklı tespit ve tasvirler yapmak imkânsızdır. Ancak tarihsel koşullar siyasetin işleyişinde dinî ilke ve düsturlardan çok daha belirleyici olmuş, Müslüman yöneticiler kutsal metinlerden gelen talimatlardan ziyade pratik ihtiyaçlar doğrultusunda hareket etmişlerdir. Bu yüzden, klasik İslâm yazınında ideal devlet ve hükümdara dair karşımıza çıkan kimi tasvir ve düşüncelerin –hilafetin dinî bir kurum olduğu, halifenin/yöneticinin otoritesini Allah'tan aldığı, yöneticilere itaatın ilahi bir emir olduğu– kökenlerini vahiy ve sünnetten çok tarihsel koşul ve zaruretlerde aramak icap eder.

132-218/750-833 yılları ile sınırlandırdığımız erken Abbasi dönemi, böyle bir araştırma için özel bir öneme sahiptir. Bu-

2 Nazih Ayubi, *Arap Dünyasında Din ve Siyaset*, çev. Yavuz Alogan, Cep Kitapları, İstanbul, 1993, s. 28.

nun nedeni, kökenleri daha geriye gitmekle birlikte Sünnî hilafet doktrinine ait birçok düsturun bu dönemde şekillenmesidir. Abbasiler, 41/661 yılından bu yana iktidarı elinde tutan Emevi hanedanını devirmek için sadece silaha değil aynı zamanda dinsel argümanlarla dolu ideolojik bir propagandaya başvurmuş, sonrasında aynı yöntemi Şiîleri hedef alarak sürdürmüştür. Böylece erken Abbasi dönemi, İslâm tarihinin en yoğun dinî-ideolojik çatışmalarının yaşandığı dönemlerden biri olmuştur. İktidar, başta Şia olmak üzere varlığı için tehdit oluşturan her hiziple, birçoğu sonradan Sünnî siyaset düşüncesinin bir rüknü haline gelen ve meşruiyetini dinden aldığı varsayılan tezler ileri sürerek mücadele etmiştir.³ Öte yandan bu dönem, hukuk okullarının ortaya çıktığı, şerî hukukun tedvin edildiği, hadis biliminin doğduğu, ulemanın belirgin bir sosyal sınıf haline geldiği, başkadılık, *hisbe* teşkilatı, *mezâlim* mahkemeleri gibi dinî-siyasî kurumların zuhur ettiği dönemdir. Bu durum, İslâm dünyasındaki düşünsel, kültürel ve kurumsal devamlılığın gücü dikkate alındığında, seçtiğimiz tarihsel süreci üzerinde titizlikle durulmayı hak eden müstesna bir dönem yapar. Erken Abbasi pratiği, İslâm tarihinin geri kalanı üzerindeki etki ve belirleyiciliğiyle, sonraki Sünnî devletlerin ideolojik duruş ve yönetim felsefesini anlamaya yardımcı olacak pek çok unsur içerir. Nitekim elinizdeki çalışma, İslâm siyaset düşüncesinde normatif hale gelen, hatta bazen dinî bir düstur olarak takdim edilen yorum ve çıkarımların tarihsel kökenlerine geri dönme-yi hedeflemiş ve bunun için, tercihten ziyade zaruret olarak erken Abbasi hilafeti üzerine odaklanmıştır. Başlıktan anlaşılacağı üzere amaç, hem din, yani İslâm'ın dönemin siyaset ve siyasetçileri üzerindeki etki ve yönlendiriciliğini hem de siyasetçilerin dinî nasıl algıladıkları ve yorumladıklarını irdelemektir.

Kitap on bölümden oluşmaktadır; çalışma konusu yer yer kronolojik yer yer tematik bir anlatı sunmayı gerektirmiştir. Birinci Bölüm'de ilk İslâm imparatorluğunun gerçek kurucuları olan Emevileri yerinden edip Abbasileri iktidara getiren ihtilal sürecinden bahsedilmiş, bunun için önce kökeni ilk dört ha-

3 Bu konunun ayrıntılı bir tahlili için bkz. Ayubi, *a.g.e.*, s. 1-46.

life dönemine kadar uzanan dinî-siyasî hizipleşmelere dair kısa bir okuma sunulmuştur. İkinci Bölüm'de Abbasilerin, uzunca bir süre yaşadıkları acıları paylaşıp Emevi hükümetini devirmek için iş birliği yaptıkları ve ama ihtilalden sonra ilişkilerinin bozulduğu Şiilere karşı nasıl bir politika takip ettiği ve Şii imamet doktrinine nasıl karşılık verdikleri ele alınmaktadır. Üçüncü Bölüm'deyse Şiiliğin gitgide daha marjinal ve tehlikeli hale geldiğini düşünen ehl-i sünnetin bir refleks ve savunma olarak Emevi geçmişini nasıl Sünnî gelenek içine yerleştirdiği anlatılmış, ihtilalden sonra Sünnî çizgiye daha da kayan Abbasilerin benzer bir gerekçeyle istemeden ve kısmen de olsa bu teşebbüsü onayladıkları sonucuna ulaşılmıştır. Dördüncü Bölüm'de halife Me'mûn'un kendi oğlu ve akrabaları dururken Şii bir imamı veliaht tayin etmesi ve bu kararın arkasındaki olası sebepler tartışılmıştır. Okuyucu, Abbasilerin kendi yönetimlerini meşrulaştıracak şekilde halife ve hilafet kavramlarına nasıl bir yorum getirdiklerini ele alan Beşinci Bölüm'de, Sünnî hilafet doktrinine dair çok iyi bilinen bazı düşünce ve varsayımların tarihsel kökenlerine dair izahlar bulacaktır. Altıncı Bölüm'de cevabı aranan soru, Abbasilerin İslâmî bir yönetim kurma ve hilafeti özüne döndürme konusunda vaat ettikleri standartları yakalamada ne ölçüde başarılı olduklarıdır. Çalışmada müstakil bir başlık altında, Abbasi hilafetinin, hâkimiyet alanı içindeki ve dışındaki gayrimüslim topluluklarla ilgili politikası, bu dönemde İslâm misyonerliğinin devletle ilgili olup olmadığı, zimmi statüsündeki gayrimüslimlerin durumu ve bunların hangi durumlarda tehdit olarak algılandığı, devleti yıkıma götürecektir bir tehlike olarak algılanan *zendeka* ile neden ve nasıl mücadele edildiği konuları ele alınmıştır. Yedinci, Sekizinci, Dokuzuncu ve Onuncu Bölümler, hükümetle din alimleri arasındaki ilişkilere ve halifenin dinî otoritesinin sınırlarına dairdir. Bu konu sırasıyla, şerî hukuku tedvin ve tatbik yetkisi, din alimlerinin siyasete, siyasetçilere ve hükümet için çalışma fikrine bakışı ve Me'mûn'un bir başka sıra dışı kararlar dinî bir doktrin üzerinden bir kısım ehl-i sünnet alimini hedef alarak başlattığı kovuşturma (*mihne*) üzerinden değerlendirilmiştir.

Erken İslâm tarihi araştırmalarında, çoğu bugüne ulaşmadığı için resmî dokümanlar ve belge niteliğindeki materyaller kullanma imkânı son derece kısıtlıdır. Fakat Ortaçağ İslâm dünyasında tarihçiler, edipler, kâtipler, şairler, fakihler, kelâmcılar ve başkaları, arkalarında çok zengin bir yazın bırakmışlardır. Buradaki asıl sorun, başta *târîh* ya da *ahbâr* adı verilen kronikler ve *tabakât* adı verilen biyografik sözlükler olmak üzere bazı kaynak türlerinde anlatının, kaynağından ve güvenilirliğinden emin olmanın her zaman mümkün olmadığı rivayetler üzerine kurulu olmasıdır. Dönemin müellif ve tarihçileri, bu rivayetlere kendi yorumlarını genellikle eklememişlerdir. Bu tercih, müelliflerin nesnellik konusunda tavizsiz oldukları izlenimi yaratsa da, rivayetlerin sahihliğini test etme ve olayların içyüzü ve sebeplerini keşfetme işini bütününüyle okuyucuya yıkmak gibi bir sorun oluşturur. Öte yandan, kaynakların belirli bir kişi, durum ya da olayla ilgili birbiriyle çelişen ya da yazar ve râvilerin insanları belirli şekilde düşünmeye sevk etmek üzere kurguladıkları rivayetler içermesi sıkça rastlanan bir durumdur. Bu nedenle araştırmacının, olup bitenlere ve bunların gerçek sebep ve sonuçlarına dair anlamlı ve tutarlı bir açıklama getirmeye çalışırken kaygan bir zeminde hareket ettiği hissine kapılması ve kendine rahatsız edici bir sıklıkta “acaba” sorusunu sorması kaçınılmazdır. Onun, yazıp çizdiği şeylerin belirli bir kısmının varsayımlardan ibaret olduğunu bilmesi ve bunu itiraf etmesi gerekir. şüphesiz başka araştırmacılar elinizdeki kitabın eksik yönlerini tamamlayacak, yazarın olası hatalarını düzelteceklerdir; ama yazar, okuyucuya Müslüman toplumların tarihindeki en tartışmalı konulardan biri olan din-siyaset ya da din-iktidar ilişkisi hakkında birtakım tatmin edici izahlar sunabilir ve yeni sorular sordurmayı başarırsa kendini amacına ulaşmış sayacaktır.